

Oversigt

1600-TALLETS KRISER I EUROPA

AF

E. LADEWIG PETERSEN

I

Det er netop fyrretyve år siden, at en af efterkrigstidens væsentligste historikerfejder brød ud: diskussionen om 1600-tallets generelle kriser. Den engelske historiker E. J. Hobsbawm lagde ud med at stille sig den noget kontrafaktiske opgave – i marxistisk klædebon – at forklare, hvorfor 1500-tallets ekspansive handelskapitalisme ikke direkte førte over i 1700-tallets moderne industrikapitalisme, men blev afbrudt af stagnation i 1600-tallet. Svaret fandt han i 'feudalismens' sidste sammenstød med 'kapitalismen'.

Hans landsmand Hugh Trevor-Roper fandt derimod sin forklaring i, at kriserne bestod i, at stat og samfund tørnede sammen i vældige opgør, *court* overfor *country*, privilegerede *ins* overfor magtesløse, men ambitiøse *outs*. Og han tænkte vel specielt på England og Spanien. Teorien mødte stærk kritik, men kan næppe siges at være aflivet; den kan stadig med fordel anvendes på mere begrænsede områder. Endelig fremhævede den franske historiker Roland Mousnier i en stort anlagt syntese kriserne 'globale' karakter, omfattende alle sider af den menneskelige tilværelse: politisk, socialt, økonomisk, kulturelt og bevidsthedsmæssigt. Europa blev grebet af »une tristesse universelle«.¹

Der er ingen grund til påny at redegøre for de første to årtiers krisedebat (indtil 1970); det har andre allerede gjort – og kunnet gøre bedre.² Iøvrigt tog den internationale historikerkongres i Moskva i 1970

¹ Alle bidragene er samlet i Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*. R. Mousnier, *Les XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire générale des Civilisations IV*. Paris 1954.

² Især Niels Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*. HT 12. r. IV. 1970, s. 475-501 og H. G. Koenigsberger, *Die Krise des 17. Jahrhunderts*. Zeitschrift für historische Forschung 9. Bln. 1982, s. 144-57; jf. Ths. Munck, *Seventeenth Century Europe, 1598-1700*. London 1990, kap. 7.

emnet op til en hoveddebat; den blev i noget mindre grad end ved de foregående kongresser præget af gold, ideologisk konfrontation, selvom fronterne – især hvad angik revolutionsbegreberne – stadig blev trukket ganske skarpt op mellem ikke-marxister (mest temperamentsfuldt af Mousnier) og marxister, både cementstøbte (som den russiske historiker Boris Porchnev) og mindre doktrinære.³

Alle væsentlige ingredienser har altså været tilstede fra første færd, politiske, sociale og økonomiske. Tilbage stod imidlertid selve krisebegrebet, der – som den amerikanske historiker Theodore K. Rabb påpegede allerede 1975 – hverken var entydigt eller veldefineret. Det er jo egentligt et medicinsk begreb, som dækker en akut faretilstand: enten overstår patienten 'krisen' eller også dør han (med eller uden lægernes hjælp). Men begrebet bliver nu anvendt som betegnelse for længerevarende transformationsprocesser, senantikens krise, senmiddelalderens kriser eller 1600-tallets krise.⁴

Selv fandt Rabb, at der var tale om omdannelsen af et samfund i dyb splid med sig selv, indtil det sene 1600-tal genskabte en *relativ* stabilitet. Det bør nok *en passant* tilføjes, at ordet i sin oprindelse er græsk (i betydningen afgørelse), og at det – bortset fra sporadisk anvendelse – ironisk nok først rigtigt blev bragt til torvs af Karl Marx i begge moderne betydninger, akutte faretilstande (og revolutioner) og længerevarende omdannelsesprocesser.⁵

Rabbs hovedinteresse lå i 'krisernes' bevidsthedshistoriske og kulturhistoriske aspekter. Centralt i hans argumentation står egentlig den menneskelige lede, der naturligt nok fulgte i trediveårskrigen og andre kriges spor fra omkring 1630: Krig, opofrelse af menneskelige og materielle ressourcer, ødelæggelser, magtkonflikter i efterhånden meningsløs konfessionel camouflage. At samtiden selv har levet i en næsten gammeltestamentlig atmosfære af *dies irae* og katastrofe har også både Geoffrey Parker og H. G. Koenigsberger dokumenteret til overflod.⁶

Man bør nok hæfte sig ved, at Rabb forsigtigt taler om *relativ* stabilitet ved 1600-tallets slutning. Allerede 1935 – atter i en kritisk verdens-

³ Jf. Sv. Ellehøj i HT 12. r. V. 1971, s. 172f. – Kongressens rapporter og diskussionsreferater foreligger desværre kun på russisk.

⁴ Th. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, New York 1975. – Jeg hører selv til synderne med 'La crise de la noblesse danoise 1580-1660'. *Annales ESC* 6. Paris 1968, s. 1237-68 (og synden nedarves naturligvis i oversættelserne til dansk, engelsk, polsk og spansk); jf. F. Billacois, *La crise de la noblesse européenne (1500-1650). Une mise au point*. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 23. Paris 1976, s. 258-77.

⁵ R. Starn, *Historians and 'crisis'*. *Past and Present* 52, London 1971, s. 3-22.

⁶ G. Parker & L. Smith, ed., *The General Crisis of the Seventeenth Century*. London 1978, indledn.; H. G. Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 143 f.

situation – havde den belgisk-franske idéhistoriker Paul Hazard opereret med en europæisk bevidsthedskrise 1680-1715, præget af den spæde oplysningstids aversion og samvittighedskvaler ved krig og politisk voldsanvendelse.⁷ I Rabbs øjne var der her tale om en »postcrisis« – en måske lidt hastig bedømmelse. Tværtimod prægedes 1680'erne af det aggressive Frankrigs noget mere tilbagetrukne rolle i europæisk politik; men det var stilhed før stormen, og alle ventede den eruption, som kom 1688.⁸

Der var – og er – åbenbart tale om stemninger, der naturligt og spontant opstår i forbindelse med det krigshærgede Europa under trediveårskrigen senere faser og Ludvig XIV.s imperialisme. Den kan iagttages endnu hos Voltaire og hos Ludvig Holberg. I en af sine epistler (1748-54) om »kriges virkninger« fremhæver Holberg at han ved selvsyn har set ødelagte byer og sløjfede fæstninger (her i Piedmont og Savoyen), og han tilføjer sarkastisk, at kun »regenten« høster udbyttet og tilmed fejres af befolkningen.⁹ Men ellers synes 1700-tallets mange 'galante' krige ikke at have fremkaldt tilsvarende undergangstemninger.

II

Moskva-kongressen gav ikke blot statens rolle mere central plads, men markerede også nye og vigtige retningslinier for den senere debat. For det første, fordi rapportøren, Niels Steensgaard nok kunde acceptere en række demografiske krisetegn i årtierne omkring århundredets midte. Men han påpegede tillige som noget nyt – og med støtte i bl. a. Frederic Lanes teori om organiseret vold – at et centralt dilemma bestod i, at den 'private sektor' ikke kunde stå mål med den 'offentlige sektors' hastige vækst. Statsmagtens enorme krav begrænsede efterspørgsel og distribution; statsmagten var den egentligt revolutionære faktor.¹⁰

For det andet har den engelske historiker H. G. Koenigsberger i 1982 stillet sig meget skeptisk overfor en skematisering af 1600-tallets mange revolter, dels som hans landsmand J. H. Elliott og Steensgaard, fordi de samfundsomstyrtende revolutioner 1789, 1848 og 1917 har fået kanonisk status, som ikke lader sig projicere tilbage på fortiden, dels fordi de

⁷ P. Hazard, *La crise de la conscience européenne*. Paris 1935 (eng. oversættelse Penguin Books, Harmondsworth 1952); jf. M. C. Jacob, *The crisis of the European mind: Hazard revisited*. Samme og Ph. Mack, edd., *Essays in Honor of H. G. Koenigsberger*. Cambr. 1987, s. 251-71.

⁸ A. Lossky, *The General European Crisis of the 1680s*. *European Studies Review* 10. London 1980, s. 177-98.

⁹ Ludv. Holberg, *Epistola 380 (1750)* F. J. Billeskov-Jansens udg. bd. IV. Kbh. 1949, s. 220f.

¹⁰ N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 499-504.

fleste moderne, sociologiske, politologiske eller ideologiske revolutionsmodeller – inklusive den marxistiske – er statiske, hvor historikeren naturligvis må forlange en historisk og kronologisk dynamik; dels også fordi 1600-tallets revolter ikke lader sig skære over én kam.¹¹

Det er klart, at absolutismen i marxistisk udlægning bliver uforklarlig, med mindre man forudsætter en 'feudal' kontrarevolutionær sammen-sværgelse (alle sekteriske bevægelers nødløsning). Men Koenigsberger afviser ikke, at man – som den franske historiker Yves-Marie Bercé foreslår – vil kunne udlede tilnærmelsesvise eller partielle modeller.¹² Som historiker bør man vel føje til: som bør anvendes som heuristiske redskaber.

Om de mange kriseteorier bemærker Koenigsberger, at »det historio-grafiske 1600-tals kriseproblem selv har nået en krise«, en betragtning, som i 1982 vel næppe var helt retfærdig. Selv foretrækker han, hvad han kalder »en dynamisk model for det europæiske samfund under l'ancien régime, eller ikke så meget en model som en karakteristik«. Den bør tage hensyn til krisernes kompleksitet; interne og eksterne faktorer som regionale begrænsninger eller udenlandsk indblanding (som Spanien og Frankrig var mestre i); sociale, økonomiske og kulturelle forhold osv. Men sandelig også forholdet mellem hersker og undersåtter.

Staten, kronen eller kongemagten nåede først i århundredets slutning monopol på offentlig magtudøvelse (organiseret vold, om man vil), men selv den bør næppe overvurderes. Og atter synes Koenigsberger at dele Steensgaards og Elliotts synspunkt: at det i mange tilfælde var den ekspanderende statsmagts politiske og fiskale anmasselser mod velerhvervede rettigheder, som udløste spændinger eller revolter.¹³

Koenigsberger peger med dyb ret på, at mange førindustrielle samfund var vertikalt eller hierarkisk opbygget, i patron-klient-relationer eller i stændersamfund eller (som Sverige) standsstat, som hvilede på privilegier og (ikke mindst i England og Frankrig) fast indarbejdet retssædvane. Reminiscenser af middelalderlig modstandsret eller som i vor periode konfessionel modstandsret overfor angivelige overgreb levede endnu i bedste velgående eller fik en renaissance. At så fyrstemagten så anderledes på rebellerne gjorde dem ikke til kriminelle eller op-

¹¹ H. G. Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 152-55, 157f.; jf. J. H. Elliott, *Revolution and Continuity in Early Modern Europe*. Parker & Smith, *anf. arb.*, s. 110-33 (opr. 1968).

¹² Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 163 f.; Y.-M. Bercé, *Revoltes et revolutions dans l'Europe moderne, XVIe-XVIIe siècles*. Paris 1980. Jf. også den typologisk og geografisk stærkt nuancerede analyse hos P. Zagorin, *Rebels and Rulers 1500-1660*, I-II. Cambr. 1982, som Koenigsberger ikke har nået at tage stilling til.

¹³ Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 158-63 for dette og det fig.

sætsige, men til fuldt lovlige vogtere af privilegier og »gode gamle sædvaner«.¹⁴

Dette aspekt er utvivlsomt meget vigtigt at fastholde. Det føjer endnu en dimension til den kulturelle eller bevidsthedsmæssige autoritetskrise, som Theodore Rabb jo egentlig beskrev, ved at føre os direkte ind i det spændingsfelt mellem individuelle eller kollektive rettigheder og på den anden side fyrstemagtens eller statens magtmonopol, som er et hovedtema i 1600-tallets europæiske historie.

Spændingerne mellem stat og samfund har også været et hovedtema for det sidste årtis vigtige skandinaviske magtstatsstudier. Begrebet magtstat kunde synes at være en *contradictio in adjecto* eller i bedste fald en pleonasme: for hvad er en stat uden magt og magtmidler? Men for det første bør man huske, at 1600-tallets stat ikke kan sammenlignes med den moderne stat; kampen om magtmonopolet var først i sin vorden. For det andet behøvede datidens fyrstemagt eller (som i England) statsmagt ikke nødvendigvis nogensomhelst begrundelse; den kunde hvile i sig selv. Og for det tredje synes magtstatsbegrebet (næsten indlysende) først at være udmøntet af den hårdføre preussiske historikerskole i den Bismarcksk-Wilhelmske periode og i mere eftertænksom form også af Otto Hintze i vort århundrede. Det kræver derfor en vis varsomhed for ikke som de preussiske historikere at forveksle magt og ret; og det kræver indgående indkredsning og definition, inden det kan anvendes som heuristisk analyseredskab.¹⁵

Magtstaten og dens sociale konsekvenser blev første gang diskuteret ved den nordiske historikerkongres i Odense 1984; det fik projektform i 1987 og står nu foran sin afslutning og rapportering. Projektet har naturligvis været komparativt, således at de grundlæggende elementer, som kræves for at kunne operere med opbygningen af en nordisk magtstat analyseres hver for sig: ressourcegrundlaget, magtapparatet og kontrolapparatet i Sverige-Finland og Danmark-Norge behandles af docent Jan Lindegren (Uppsala) og lektor Leon Jespersen (Odense). Det andet hovedproblem: centrum-periferi tager en norsk og en finsk historiker sig af, professor Øystein Rian (Oslo) og dr. Nils-Erik Villstrand (Helsinki). Hertil må føjes, at projektet ikke – som normalt – har kunnet baseres (udelukkende) på primærforskning, men har måttet bygges op

¹⁴ Den klassiske analyse er stadig F. Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*. 3 rd impr. Oxf. 1956, s. 71 ff., 81-83, 149 ff., 166 ff., 183 ff. (Opr. tysk udg. 1913).

¹⁵ Mest udførligt er begrebet behandlet af Leon Jespersen, *Skiss till maktstatsprojekt. Sektionsrapport till XX nordiska historikerkongressen i Reykjavik 1987, Åbo 1987*, s. 29 ff.; jf. samme, *The Machtstaat in Seventeenth Century Denmark*. (ScJH) 10. Sthlm. 1985, s. 271-304.

overvejende som syntese af den foreliggende forskning. En fremgangsmåde, der ubarmhertigt afslører, hvor ufuldstændig og mere eller mindre forældet især dansk forskning er.

Som på kontinentet og – under andre former – i England stod resultaterne af statens eller fyrstemagtens anstrengelser næppe altid mål med ambitionerne; separatisme og fastholdelse af gamle friheder var vanskelige at overvinde, selvom det kongelige hof og den kongelige nåde efterhånden – som især Norbert Elias har vist – fik stigende betydning som disciplineringsinstrument overfor rebelske aristokrater og bureaukrater.¹⁶ Centrum blev naturligvis det strålende og ødsle hof i Versailles.

Man bør altså nok vogte sig for at overvurdere statsmagts/absolutismens effektivitet så tidligt, bl. a. fordi denne forestilling i høj grad hviler på normative kilder. Til gengæld kan den teatraliske og fortænkt symbolske facade, som omgav Ludvig XIV.s hof, hans byggeri og hans færden, udnyttes som værdifulde levn til belysning af hans ambitiøse ideologi, således som den danske teaterhistoriker Bent Holm og Cambridgehistorikeren Peter Burke har kunnet demonstrere til overflod.¹⁷ Og selvom Paolo Prodis tese om pavestolen som absolutistisk avantgardestat næppe lader sig opretholde i sin helhed havde pave Urban VIII dog tilstrækkelig myndighed til at afpresse Rom midler til sine ambitiøse byggeforetagender (med Bernini som hovedmand), sin nepotisme og den helt meningsløse Castrofejde 1639-43.¹⁸ Resultatet blev blot, at pavemagten blev politisk udmanøvreret ved den Westfalske fred, og at den for lang tid fremover levede på randen af bankerot.

Uden at foregribe noget fastholder den italiensk-franske historiker Ruggiero Romano stædigt et konjunkturskel mellem 1500-tallet og 1600-tallet ved ca. 1620 (jf. ndfr.). Han bestrider ikke, at kriserne kan have haft politiske, sociale og kulturelle aspekter, men giver alligevel økonomien højeste prioritet. Han foreholder i et kort »parentetisk« afsnit de historikere, som henlægger krisesyntomerne til årtierne omkring århundredets midte, at de overser, at de økonomiske symptomer havde været tilstede langt tidligere, og at de har stirret sig blinde på politiske og andre følgevirkninger.

Han benægter ikke, at »den sociale (og) kulturelle krise indtraf forud for den økonomiske«, »om man holder sig til en simpel kronologi«. Men

¹⁶ N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*. Soziologische Tecte 54. Darmstadt 1969.

¹⁷ Bent Holm, *Solkonge og månekejser*. Kbh. 1991; Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven & London 1992.

¹⁸ L. Nussdorfer, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*. Princeton 1992; H. Gross, *Rome in the Age of Enlightenment. The post-Tridentine syndrome and the ancien regime*. Cambr 1990; jf. HT 92. 1992, s. 306-09.

ræsonnementet tvinger ham til at tolke den katolske kirkes krise omkring 1540-60, *La riforma cattolica* efter Tridentinerkonciliets afslutning 1563 og – med Fernand Braudels udtryk – »borgerskabets forrædderi« som krisesyntomer, der kom til vulkanagtigt udbrud i 1640'erne.

Men ræsonnementet er også betænkeligt. Det er rigtigt, at handelsborgerskabet af prestigemæssige grunde, honnøret ambitioner og investeringsikende grunde foretrak kapitalanbringelse i fast ejendom, embeder og titler fremfor fortsat aktiv investering. Men er det ubetinget et krisesyntom eller et symptom på den sociale transformation, som 1500-tallets velstand og statsmagtens vækst udløste? Eller kan man forvente forretningsfolk i mere kritiske forhold at vende sig til fast forrentede investeringer?

Ligeså betænkeligt er det at reducere den katolske reform til et krisesyntom, eller for den sags skyld også den protestantiske fyrstekirkes forholdsregler. Både den franske historiker Jean Delumeau og den engelske historiker John Bossy har med rette argumenteret for, at både den katolske reform og de protestantiske kirkers virksomhed først og fremmest kom til at tjene statsmagten som instrument til den bevidste socialdisciplinering af – ofte uregerlige – befolkninger efter 1560.¹⁹ Der kunde som i England, Nederlandene og Frankrig være konfessionelle spændinger og modstand mod konfessionel ensretning, men det er jo noget andet.

Netop autoritetsbegrebet har spillet en væsentlig rolle for moderne tysk forskning. Man – og det vil især sige Gerhard Oestreich – har udviklet begrebet 'socialdisciplinering' som et overordnet element i den tidlige moderne stats tilblivelsesproces. Oestreich nåede aldrig selv at samle sine studier og iagttagelser i den syntese, han havde planlagt; han døde 1978. Men én af hans elever, Winifred Schulze (Bochum) har på grundlag af hans optegnelser sammenfattet hans synspunkter på udmærket vis – og med en overvældende dokumentation.²⁰

For Oestreich betegnede denne terminus »et historisk epokebegreb«, som byggede på tidens neo-stoiske tænkning, og som hverken var nationalt bundet eller ensidigt knyttet til de monarkisk-absolutistiske strømninger, men i Max Webers forstand en idealtipe, som var et universelt kendetegn, der samlede mange forskellige elementer i en helhed. Men han fandt sociologen Norbert Elias' velkendte 'civilisationsproces' – ligeledes inspireret af Weber – for mekanisk: det er jo mennesker og deres tankeverden vi her har med at gøre.

¹⁹ Jf. sst., s. 309 med henvisningerne.

²⁰ W. Schulze, Gerhard, Oestreichs Begriff 'Sozialdisciplinierung in der frühen Neuzeit'. Zeitschr. für historische Forschung 14. Bln. 1987, s. 265-302.

I senrenaisancens neo-stoiske begrebsapparat kunde man operere med 'socialregulering' som ideelt regelsæt for kunsthistorie, musikteori (udviklingen af kontrapunkt), morallære osv., en faktor med næsten matematisk gyldighed. Men Jean Bodin's og andres udvikling af suverænitetsbegrebet omformede det til socialdisciplinering under fyrstelige auspicer.²¹ Det indeholdt naturligvis først og fremmest finansielle, bureaukratiske og militære elementer – ressourcegrundlaget og kontrolapparatet – men også mange andre sider af undersåtternes tilværelse, lov og orden, økonomi, undervisning osv., i korthed (i Frederic Lanes terminologi) opbygningen af fyrstens magtmonopol; at resultaterne langt fra altid stod mål med teorien er en anden ting, og den fører jo netop tilbage til 1600-tallets autoritetskrise.²²

Oestreich opfattede socialdisciplinering som først og fremmest en verdslig proces; den understøttes – siger han – af den kirkelige disciplinering, men er ikke en del af den. Uanset konfession havde kirken sine egne institutioner og sine egne sanktionsmuligheder. Om denne opfattelse kan opretholdes rigoristisk er vel et åbent spørgsmål. Ganske vist tilkom det i de luthersk-protestantiske lande ikke fyrsten at blande sig i læreanliggender; de evangeliske kirker var jo et trosfællesskab og ikke nogen institution. Men både her og i de katolske lande var der dog snarest tale om fyrstekirker, og pavestaten var ingen undtagelse; den var forlenet ideelt med både verdslig og gejstlig myndighed. Og det har paralleller i de barske, calvinske menighedsordninger.

En anden tysk historiker, Wolfgang Reinhard har da også – og med rette – langt stærkere understreget tvangskonfessionaliseringen på begge sider af 'konfessionstæppet' og kirkens rolle som instrument for den verdslige disciplinering fra ca. 1560.²³

III

Allerede for en menneskealder siden (1962) publicerede Ruggiero Romano en større afhandling, som lagde vandskellet mellem det 'lange' 16. århundrede og det krisehærgede 17. århundrede i forbindelse med en

²¹ En fremragende analyse heraf giver nu R. Bireley, *The Counter-Reformation Prince. Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe*. Chapel Hill & London 1990, der diskuterer en række teoretikers overvejelser, vigtigst Giovanni Botero, Justus Lipsius og Adam Contzen. Disse og andre teoretikers ærinde var at gendrive Machiavellis efter deres mening kyniske benægtelse af, at politik og moral, endsige kristendom lod sig forlige.

²² Om Lane, se N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 500.

²³ W. Reinhard, *Zwang zur Konfessionalisierung? Zeitschr. für historische Forschung* 10. Bln. 1983, s. 257-77. Botero-citatet s. 273.

akut, international handelskrise 1619-22.²⁴ Afhandlingen fik i sin tid en noget blandet modtagelse, rækkende fra begejstring til nærgående kritik. I en ny bog opretholder Romano sin tese, men har også på en række punkter måttet moderere, nuancere eller korrigere sine synspunkter; »quod scripsi, scripsi« følger han til (s. 11). Det gælder specielt de store afsnit om Latinamerika, som er kommet til efter primærstudier de mellemliggende år.²⁵

Romano argumenterer fremdeles for, at den europæiske krises hovedårsager ligger på demografisk og agrarhistorisk plan. Med nogle tal (hentet fra P. Kriedte, *Spätfudalismus und Handelskapital*, 1980) og senere i konklusionen mere summarisk (kap. II, s. 33, 215 og 224) demonstreres de regionale forskelle mellem Syd- og Mellemeuropas stagnation, til den moderate og mere fremtrædende vækst i henholdsvis Nordeuropa (Skandinavien) og Nordvesteuropa (England, Nederlandene, Belgien).

Tallene og procentsatserne er naturligvis usikre, ikke mindst hvad angår Nord- og Østeuropa, men trenden synes det dog at være generel enighed om; og i hvert fald er de demografiske overvejelser nye. Hovedårsagerne finder Romano i pestepidemierne og i 1590'ernes drastiske misvækst- og dyrtidsår, som varslede om det endelige sammenbrud 1619-22.

Romano har kunnet støtte sine redegørelser for epidemierne på den franske læge og historiker J.-N. Birabens omfattende kortlægningsarbejder.²⁶ Men dertil følger han nu (s. 24, 58f.), at »man kan forestille sig følgende kædereaktion«: dyrtid-epidemi-dyrtid, en mekanisme, som repeterer sig selv. Den sindrige teori om, at pest uundgåeligt følges af sult synes at være lanceret af Marcel Aymard 1975;²⁷ den er vel mulig, men sikkert forenklet nok og ikke rationelt begrundet. Og den amerikanske

²⁴ R. Romano, *Tra XVI e XVII secolo: Una Crisi economica 1619-1622*. *Revista Storica Italiana* 74. Roma 1962, s. 480-531 (eng. overs. i Parker & Smith, *anf. arb.*, s. 165-225); Jf. samme, *Encore la crise de 1619-22*. *Annales ESC* 19. Paris 1964, s. 31-37; *L'Italia nella crisi del secolo XVII*. *Studi storici* IX. 1968, s. 723-41, -Jf. også omtalen hos N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 488 f. og H. G. Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 147 f.

²⁵ R. Romano, *Conjonctures opposées. La 'crise' du XVIIe siècle en Europe et en Amérique ibérique*. Publications du Centre d'histoire économique de l'Université de Genève 9, dir. par P. Bairoch. Genève 1992. - *En passant* bemærkes, at akribien ikke altid er i orden, at der citeres fra sekundære kilder, og at bogen kunde have haft en bedre korrektur behov.

²⁶ J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens I-II*. Paris-Haag 1975, hvis materiale (trods den noget ejendommelige titel) er mest fyldestgørende for Sydeuropa.

²⁷ M. Aymard i *Annales ESC* 1975, s. 431-44. Et langt mere nuanceret billede af sammenhænge mellem epidemiologiske, økologiske og økonomiske faktorer (i Firenze o. 1620) giver Carlo M. Cipolla, *I pidocchi e il granduca*. Bologna 1979.

historiker Andrew Appleby har netop på basis af »the London Bills of Mortality« overbevisende bestridt sammenhængen mellem konjunkturer og epidemier.²⁸

Romanos argumentation (støttet til B. H. Slicher van Bath) for et generelt produktivetsfald i landbruget fra 16.-17. århundrede må vi lade ligge her. Det er ubestrideligt for f. eks. Polens og Sydeuropas vedkommende, men iøvrigt tillader tallene for høstudbytter næppe altfor håndfaste konklusioner. Hvad misvæksterne og deres betydning angår, lægger Romano afgørende vægt på 1590'ernes voldsomme misvækst og dyrtidsår. Vitterligt er det, at unormale nedbørsmængder skabte misvækst; »the rain it raineth every day« skrev Wm. Shakespeare som bekendt i 1600. Og notorisk også, at Middelhavsområdet fra 1580'erne måtte have regelmæssige tilførsler af baltisk korn – trods spansk embargo af den nederlandske handel.

På den anden side har de nyeste undersøgelser af 1590'ernes kriser over det meste af Europa afsløret stærke regionale forskelle, og Romano burde nok have skrevet sig John Elliotts kloge advarsel mod at generalisere, endsige gøre dette årti til et vendepunkt bag ørerne.²⁹ Kriserne var vitterligt voldsomme og prisstigningerne drastiske, men det er lidt vanskeligt at se, at krisemekanismerne – hvadenten de skyldes tørke, regn eller temperaturforhold – afviger fra ældre og senere kriser i 15- og 1600-tallet. Og som vi vender tilbage til, kan dette årtis kalamiteter næppe uden videre betragtes som et varsko om et endeligt konjunkturbrud 1619-22.

Det afgørende led i Romanos argumentation ligger i, at epidemier, faldende produktivitet og kriser bragte godsejerne i vanskeligheder, medvirkede til at skabe en *réaction seigneuriale* eller – om man vil – *réaction féodale*, der nødvendiggjorde en hårdere udnyttelse af fæsterne (s. 69-72). Idéen synes allerede at være blevet fremsat af Marc Bloch 1931 og uddybet af Fernand Braudel 1946 og (i skærpet form) 1966.

Naturligvis kan forskelle i de europæiske godsstrukturer have haft betydning. Men i modsætning til Syd- og Vesteuropa bevarede f.eks. det danske godssystem overvejende sine renteydelser i (værdibestandige og dog konjunkturfølsomme) naturalier; om en *reaction seigneuriale* blev der her næppe tale før enevældens trængselstider. Og hvad angår det polske

²⁸ A. Appleby, Nutrition and Disease: The Case of London, 1550-1750. Journal of Interdisciplinary History 6. 1975, s. 1-22.

²⁹ P. Clark, ed., The European Crisis of the 1590s. London 1985 (J. H. Elliott, s. 301-12); HT 90. 1990, s. 186 f. – Romano synes ikke at kende dette værk.

latifundie-brug har Vitold Kula jo netop vist, at godsejernes chancer lå i bevidst konjunkturudnyttelse.³⁰

Ruggiero Romano støtter sin brudtese på Pierre Chaunus sindrige, cykliske konjunkturteorier; og denne – *Annales*-kredsens varmeste fortæller for »histoire sérielle« – mener netop at finde afslutningen af en lang Kontratieff-cyklus i 1600-tallets andet årti.³¹ Men dels indeholder Chaunus konjunkturakrobatik unægteligt stærke deterministiske elementer, som kan få garvede historikere (måske også mindre faste i troen) til at rynke panden, og som i hvert fald ikke kan begrundes rationelt trods den tilsyneladende empiri – og heller ikke bør det. For det andet hviler Chaunus studier over ædelmetal- og vareomsætning på regnskaberne fra *casa de la contratacion* i Sevilla.³² Det er som Marcel Morineau har påvist næppe fuldt pålideligt og dets relevans for andre områder af Europa ikke direkte indlysende.

Ud fra det foreliggende (og mere omfattende end i 1962) kildemateriale opstiller Romano da stadig statistiker over produktion, omsætning, pengemængde og priser – konklusionen er den samme som i 1962: han insisterer på konjunkturvandskellet ved 1619-22. Men dels må man vide, hvad materialet repræsenterer og om det er repræsentativt til formålet; dels spiller netop den spansk-nederlandske våbenhviles udløb ham tilsyneladende et puds. Og ikke mindre vigtigt: Vil det overhovedet være muligt at begrunde nogen funktionel eller kausal sammenhæng mellem de mange elementer, som inddrages.

Produktions- og handelskriser *var* der 1619-22, men som Niels Steensgård har vist, som led i langvarige, undertiden komplementære strukturforandringer gennem en række faser, indtil man ved århundredets slutning nåede en slags ny stabilitet. I den henseende er der ingen grund til videre fordybelse. Romano anstiller derimod (s. 115-18) med støtte i Morineau en række overvejelser over ædelmetalmængden i Europa 16.-18. århundrede, som skal demonstrere en »démonitarisation« fra 1590'erne til ca. 1670, dvs. at en stadig faldende del af ædelmetalforsyningen udmøntes. Det er muligt, men tager ikke hensyn til den tilstedeværende pengemængde (også i andet end »klingende mønt«) og pengenes omløbshastighed; og begge dele har vel været betydelig i det krigshærgede Europa. Men helt forunderligt virker det, at Romano end

³⁰ Jf. HT 76. 1976, s. 83 f.; M. M. Postan i *New Left Review* 103, 1977, s. 72-77.

³¹ Om Chaunu, se N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 489-92.

³² M. Morineau, *Les incroyables gazettes et fabuleux métaux*. Paris, Cambridge 1985. Divergenserne beror bl.a. på den spanske kronens regalisme, smugleri og korrupsion.

ikke nævner 'Kipper og Wippertidens' (1621-22) mønt- og pengemarkedskaos, valutaspækulationer osv.

Misèren 1619-22 skyldes bl.a. vældig overproduktion af korn, naturligvis ledsaget af prisfald (derimod ikke på animalske produkter). Gdańsk eksport nåede 1618 og 1619 rekordhøjder med henholdsvis 84.800 og 103.000 læster mod normalt 45.-60.000 læster.³³ Det er med Witold Kulas teori i tankerne muligt, at polske storgodsejere har kunnet manøvrere denne situation; men for andre kornproducenter – især i Østersøområdet – satte den alle tilvante salgsmekanismer ud af funktion og den har påvirket udvekslingsforholdet mellem import – og eksportvarer i kritisk retning, udløst handelskrise.

Løvrigt blev afsætningskrisen i 1623 straks til en ligeså alvorlig produktionskrise, og den blev under megen dramatik gentaget 1630 og senere (1648-52, 1661-63). Kriserne har næppe formet sig anderledes end »normale« produktionskriser (1556-57, 1587-88, 1590'erne). Men på den anden side må man være opmærksom på, at Sveriges »Stranglehold upon the Vistula« (A. Attman) i sidste halvdel af 1620'erne gav kornproducenter udenfor dets rækkevidde en profitinflationsgevinst, og at krigen på kontinentet gav levnedsmiddelproducenter og købmænd en række gyldne år. Afmatningen og depressionen indtraf først ved midten af 1640'erne. Og det harmonerer unægteligt bedre med den hævdevundne krisekronologi.

Det er ikke hensigten her at gå ind på bogens iberoamerikanske del. Men dens titel antyder tesen: at konjunkturerne her forløb stik modsat Europas. Indianerbefolkningen regenererede fra ca. 1630-50 efter 1500-tallets katastrofe, og den suppleredes af voksende tilskud af kreoler og mestitser; der opbygges et i stor udstrækning selvforsynende produktionsapparat; der skabes de nødvendige kommunikations- og transportsystemer og et økonomisk kredsløb uafhængigt af Europa. Romano må derfor (ledsaget af et *mea culpa*) distancere sig fra sin tidligere antagelse af »Sevilla«-kurvens almengyldighed, men tager dermed også stilling til de foregående årtiers diskussion af 'den generelle 1600-talskriser' gyldighed for Latinamerika.³⁴

³³ S. Hoszowski, *The Baltic Trade in the 15th-18th Centuries. Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences. Warszawa 1960*, s. 134 ff.

³⁴ En god oversigt giver L. N. McAlister, *Spain and Portugal in the New World, 1492-1700. Oxf. 1984*, s. 375-81.

IV

Så sandt som historieforskning er en »diskussion uden ende« (Pieter Geyl) giver det altså stadig god mening at fortsætte debatten om 1600-tallets kriser og strukturelle forandringer. Den har i de forløbne femogtyve år fortsat beskæftiget sig med – og uddybet og nuanceret – ældre temaer, men også føjet nye og frugtbare træk til. Kriser var der økonomisk, socialt, politisk og kulturelt, men kom hønen eller æggene – som Romano bemærker – først? Hovedindtrykket er, at kriserne er blevet et led netop i de vældige, strukturelle forvandlingsprocesser, som på alle planer fandt sted i 1600-tallet.